

Fatmagül Berkta

Tektanrılı Dinler Karşısında Kadın

**HİRİSTİYANLIK'TA VE İSLAMİYET'TE
KADININ STATÜSÜNE KARŞILAŞTIRMALI
BİR YAKLAŞIM**

metis

◆
Anneannem
Melek Hanım'ın (Gökmen)
Anısına

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

7

Giriş

DİN, KADINLAR VE DİRENME

15

Birinci Bölüm

ANA TANRIÇA'DAN

"DÖLLEYİCİ SÖZ"ÜN KUDRETİNE

33

Başlangıçta Ana Tanrıça Vardı

35

"Dölleyici Söz"ün Kudreti

52

İkinci Bölüm

ATAERKİL SİSTEMİN AYIRT EDİCİ ÖZELLİĞİ:

KADIN BEDENİNİN TOPLUMSAL DENETİMİ

77

Eski Mezopotamya'dan Kaynaklanan Bir Sistem:

Ataerkillik

80

"Beni Kadın Yaratmayan Tanrıya Şükürler Olsun"

94

Kadınları Peşinden Sürükleyen Bir Din: Hıristiyanlık

98

Eksiksiz ve Mutlak Bir Tektanrıcılık:

İslamiyet

108

Üçüncü Bölüm
İNSANI KENDİSİNE KARŞI BÖLEN BİR KUTUPLAŞMA:
RUH-BEDEN KARŞITLIĞI

127

Batı Felsefesinde Ruh-Madde İkiliği

129

İslamiyet'in Bedene Yaklaşımı Farklı mı?

148

Dördüncü Bölüm
BUGÜNKÜ KÖKTENDİNCİ YÜKSELİŞİN DE ODAĞI:
KADININ KONUMU VE DENETİMİ

169

Dinde Kadınlara Çekici Gelen Nedir?

171

Amerika'da Köktendincilik:
Liberalizme Karşı Bir Meydan Okuma

178

İran'da Köktendincilik:
Moderniteye Karşı Bir Meydan Okuma

193

Sonuç
KENDİ ADINI KOYMAYA CESARET ETMEK

209

NOTLAR

218

KAYNAKÇA

235

Önsöz

Elinizdeki kitap, bir doktora tezi (AÜSBF - Siyaset Bilimi) olarak hazırlandı; dolayısıyla, akademik bir çalışmanın tüm olumsuzluklarını ve dezavantajlarını taşıyor. Ancak, tezin yazımının olmasa bile, araştırma ve zihinde olgunlaştırma sürecinin epey uzun bir zaman dilimine yayılmış ve oldukça geç bir yaşta kotarılmış olmasının getirdiği bazı avantajlar da yok değil. Bir kere, insanın olgunluk ve özgüven düzeyi ister istemez biraz artmış oluyor (özellikle ikincisi, kadınlar açısından önemli; ve bu niteliği görece geç bir yaşta kazanabilmemiz, başlı başına düşündürücü). Bu ise, gerek içerik, gerekse dil açısından daha cesur ya da serüvenci bir tutum alınabilmesini kolaylaştırıyor. Bu tezi yazarken, kendimi olayların ve dilin akışına kapırdığım çok oldu. Elimdeki malzeme, özellikle eski yaratılış mitosları ve üç kutsal kitabın dili, böyle bir kapırsa elbette çok yakındı. Dolayısıyla, yazım aşaması, sancılı da olsa, yer yer epey keyifliydi.

Ne var ki, aynı şeyi içerik açısından söylemem mümkün değil. Ataerkilliğin yalnızca köklerinin değil, bugün hâlâ varolduğu yetmiyormuş gibi her gün durmadan yeniden üretilen kalıplarının, en azından altı bin yıldır değişmediğini görmek, insanda gerçekten umutsuzluk ve karamsarlık yaratabiliyor. Belki de bu yüzden; yani bir tür, karamsarlıkla başetme yolu olarak, bu tezi yazıp ortaya çıkarmak istedim. Size düşman bir şey hakkında bilgi sahibi olmak, onun üzerinde belli bir güç sahibi olmuşsunuz ve onunla başedebilmişsiniz gibi bir duyguyu da beraberinde getiriyor. Tezde, Foucault'ya dayanarak teorik bakımdan temellendirmeye çalıştığım bu savın, son derece gündelik ve sıradan bir pratiklik düzeyinde de işe

yaradığını düşünüyorum. En azından, bana iyi geldi! "Umut ilkesi"ni ayakta tutmamız gerekiyor; başka çaremiz yok.

Biraz da çalışmanın kendisine bakacak olursak; din, bireysel ya da kolektif insan yaşamının en derin yönleriyle ilgili bir olgu. Dolayısıyla, insan davranışına yön veren insan *özneliğini* kavramak istediğimizde, dini de incelememiz gerektiği açık; insana özgü her olgu gibi din de, inanç düzleminde bir tartışmaya girilmeksizin, tarihsel ve toplumsal bir incelemeye tabi tutulabilir. Ve böyle bir incelemeye giriştiğimizde, hemen her konu gibi dinin de, toplumsal cinsiyet bölünmesinin iki kutbu, yani kadınlar ve erkekler açısından farklı anlamlar taşıdığı gerçeğiyle yüz yüze geliyoruz. Özellikle kadınların dinle ilişkisi, her zaman çok karmaşık, çelişkili ve gerilimli olagelmiş. Din, bir dizi simgesel biçim ve imge yaratır; bir kültürün dinsel gelenekleri, o kültürün ifade biçimleri ve anlam yaratma süreçlerinin parçasıdır. Bu nedenle, topluma ve kültüre ilişkin feminist araştırmalar, kadınların ikircikli bir ilişki içinde buldukları din olgusunu çözümlenmeye cesaret etmedikleri takdirde, eksik ve yüzeysel kalmaya mahkûmdur.

Din olgusunu ve kadınlar ile din arasındaki ilişkiyi incelemeye giriştiğimizde ise, çözümü zor sorunlarla karşılaşırız. Bir kere din, teoride ve pratikte farklı olabilir; yani farklı toplumsal ve tarihsel bağlamlarda insanlar tarafından hem algılanışı, hem de uygulanışı farklı olabilir. İkincisi, kadınlardan sanki bütünsel ve bir örnek bir kategoriymişler gibi söz etmek yanıltıcı; çünkü kadınlar aslında sınıfsal, ırksal, ulusal, etnik ve dinsel ayrımlar içinde *bölünmüş* olarak yaşıyorlar. Ayrıca, kadınlar, erkek-egemen toplumların sınırlamaları içinde yaşamak zorunda kalmış olsalar bile, ataerki kültür içinde kendine özgü bir kadın kültürü yaratma ve yaşatma olanağı da her zaman varolmuş. Çünkü kadınlar, tarihin "kurban"ı oldukları kadar, onun yapımına katkıda bulunan etkin özneler durumundalar. Bu anlamda, baskı ve egemenlik yapıları aynı zamanda direnmenin de odakları ve bu gerçek, din de içinde olmak üzere, herhangi bir toplumsal/tarihsel olgunun basitleştirici ve indirgemeci yorumunu geçersiz kılıyor.

Kadınların öznelliklerini, yani kendilerini ve çevrelerindeki dünyayı nasıl algıladıklarını anlama çabası ise, işi daha da karmaşıktırıyor. Oysa, din olgusunu ve dinin belli dönemlerde kadınlara neden çekici geldiğini anlayabilmek açısından, bu, zorunlu bir çaba;

çünkü din, belki de her şeyden daha çok, bir anlam ve anlamlandırma sistemidir. Diğer yandan, dini yaşayan insanların öznel algılamalarının ötesinde, dinin nesnel yönleri ve işlevleri de vardır: Son derece etkili bir meşrulaştırma ve şeyleştirme aracı olması; katı toplumsal cinsiyet ayrımlarının ve kalıplarının oluşturulup pekiştirilmesinde oynadığı rol; kadının bağımlılığının ve aşağı konumunun bütün tektanrılı dinlerde ortak olan ifade edilmiş biçimi ve bu bağımlılığın değişmez kılınması, vb.

Bu çalışma, kadınların dine yönelişlerinin nedenlerine de değinmekle birlikte, esas olarak, dinin yukarıda sözünü ettiğim nesnel anlamı ve işlevleri üzerinde odaklaşıyor. Çünkü tektanrılı dinlerin somut içeriğinde yansıyan nesnel anlamı ele alarak *-dinsel ideolojinin, farklı tarihsel/toplumsal koşullarda farklı biçimlerde eklemlebileceğini ve dolayısıyla değişik uygulamalara yol açabileceğini* göz ardı etmeksizin- dini, bir baskı ve iktidar söylemi olarak çözümlenmek mümkün. Ayrıca, dinsel ideolojinin incelenmesi bağlamıyla sınırlı olmak kaydıyla, "kadınlar"ı bütünsel bir kategori olarak ele almanın meşruluğunu da savunmanın mümkün olduğunu düşünüyorum. Çünkü dinsel metinler bize, kadınlar arasındaki ayrımları göz ardı eden ve kadınların özgün bireyselliğini tanımayan bir "kadın" kalıbı sunarlar ve dahası, bunun kabul edilebilir tek tanım olduğunu öne sürerler.

Kadınların tektanrılı dinler karşısındaki konumunu karşılaştırmalı bir teorik yaklaşım içinde ele almaya giriştiğimizde, kaçınılmaz olarak, toplumsal cinsiyet ile toplumsal iktidar ve denetim olgusu arasındaki ilişki de gündeme geliyor. Bu bağlamda, tarihsel olarak insan bedenine -özellikle de kadın bedenine- ve bedensel varoluşa yüklenen anlamlar ve varoluşun "başlangıcı" ya da kutsal kitapların "yaratılış" adını verdikleri şey üzerinde durmak gerekir. Dolayısıyla da, insan düşüncesinin çoktanrılılıktan tektanrılılığa geçişi sürecine eşlik eden toplumsal/kültürel dönüşümün cinsiyetlerarası ilişkilere nasıl yansıdığını, cinsiyet kalıplarına nasıl bir somut içerik kazandırdığını ve bunun toplumsal iktidar ilişkileri açısından yol açtığı sonuçları ele almak zorunluluğuyla karşılaşırız.

Böyle bir yaklaşım, her üç tektanrılı dinde Tanrı'nın cinsiyetinin neden erkek olarak kavramsallaştırıldığı; bunun kadın ve erkek kimlikleri, otoritenin niteliği ve iktidar yapılarına ilişkin düşüncelerimizi nasıl etkilediği; varolan toplumlarda kadınların soyu üretme gü-

cünnün neden küçümsendiği, buna karşılık ve karşıt olarak, erkeklerle atfedilen "kültür ve uygarlık yaratma" özelliğinin neden yüceltildiği gibi sorulara yanıt aranması gerektiğini de beraberinde getirir.

Dolayısıyla bu çalışmada, yukarıdaki sorulara yanıt arayarak ve indirgemeci yorumlardan kaçınmaya çalışarak, tektanrılı dinler ile kadınların statüsü arasındaki ilişkiyi araştırmaya yöneldim. Bu amaçla, "Giriş" bölümünde kullandığım temel kavramları ve yaklaşımı açıklamaya çalıştım; din ile toplumsal cinsiyet olgularını kavrayan bir teorik çerçeve içinde, konunun gereği olan çok bilimdallı bir yöntemin kullanıldığı ve dinsel söylemin Foucaultcu anlamda bir iktidar söylemi olarak ele alındığını vurguladım. Bunun yanı sıra, iktidar yapılarının aynı zamanda direnme odakları da olduğunu savunarak, kadınların, kendilerini denetleyen bir baskı söylemi ve pratiği olan din çerçevesinde bile, direnme olanaklarının bulunduğu dikkat çektim.

Tektanrılı dinin *genesis* koşullarına ve kendi "yaratılış" öykülerine bakıldığında, can alıcı noktanın, kadının doğurganlığı dolayısıyla varolan can verme gücünün "ideolojik" olarak elinden alınıp, tek erkek tanrıya ve onun aracılığıyla "yeryüzü erkeği"ne aktarılması olduğu görülüyor. Bu dönüşümün kadınlar açısından belki de en önemli ve olumsuz sonucu, kadının fiziksel olarak elinden alınmayan doğurganlığının küçümsenmesi, soyu üretme yetisinin karşısına erkeklere özgü olduğu öne sürülen kültür yaratma yetisinin çıkarılması ve kadının yeni bir can yaratma özelliğine sahip bedeninin – tam da bu nedenle– kirli sayılarak lekelenmesi ve denetlenmesinin meşru görülmesi. Erkeğin üremede oynadığı rolün, "tanrının dünyayı yaratma" eyleminin fani düzlemdeki yansıması olarak görülmesi; erkek tanrı ile ölümlü erkek arasında kurulan bu bağlantı, ataerkil sistemlerde erkeğin gücünün çok önemli bir bölümünü ve temel ideolojik payandasını oluşturur. Bu nedenle, Birinci Bölüm'de, kadın doğurganlığının açık seçik olgularından uzaklaşarak can verme yetisinin tek erkek tanrının "söz" kudretine aktarılması ve onun dolayısıyla da yeryüzündeki erkeğe geçirilmesi süreci ideolojik düzlemde ele alınıyor. Bu süreç sonucunda kadın, salt bir taşıyıcıya; erkeğin canlı tohumunu barındırıp besleyen cansız toprağa indirgenir.

İkinci Bölüm'de ise, aynı sürecin toplumsal pratiğe yansıyan, kadının statüsünün düşmesi ve bağımlı kılınarak denetlenmesi boyutu

üzerinde duruluyor. Bu olgunun benzer ve ortak toplumsal/hukuksal/kültürel özelliklerini, hem ataerkil sistemin hem de üç büyük tektanrılı dinin beşiği olan Ortadoğu'nun çeşitli kültürlerinde izlemek mümkün. Dolayısıyla, karşılaştırmalı bir yaklaşım, dinsel kültürler arasındaki farklılıklar kadar, hatta onlardan daha çok, benzerlik ve süreklilikleri gündeme getiriyor ve kadınlara ilişkin anlayışların, bu benzerlik ve süreklilikler içinde en belirgin ve direngen öge olduğunu çarpıcı bir biçimde gözler önüne seriyor.

Ataerkil sistemin ortaya çıkıp kurumlaşması ve tektanrılı dinin egemen olması sürecinin bir diğer önemli boyutunu, Eski Yunan'da ruh-madde, Hıristiyanlık'ta ise ruh-beden biçimini alan hiyerarşik ikiliğin derinleşmesi ve kadının bu karşıtlığın "aşağı" sayılan kutbuyla, yani beden ile özdeşleştirilerek onun bedeni üzerinde toplumsal denetim uygulanmasının meşrulaştırılması oluşturur. Üstelik bu, zaman zaman öne sürüldüğü gibi, yalnızca Batı Hıristiyan geleceğine özgü bir olgu değildir. İslami kültürde de, kadının bedenle ve bedensel arzuyla özdeşleştirilerek "fitne" yaratma özelliğinin bulunduğu varsayılması, onun toplumsal olarak denetlenmesinin ve bu denetimin en somut göstergesi olan örtünmeye zorlanmasının "meşru" gerekçesini meydana getirir. Üçüncü Bölüm'de ele alınan bu konunun da karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelenmesi, Hıristiyan ve İslami söylemler arasındaki benzerliklerin en çarpıcı olanının, gene kadınlara ilişkin anlayışlar olduğunu bir kez daha ortaya koyuyor.

Kadının ikincilliğinin doğal kabul edilerek bunun onun bedeninin denetlenmesinin meşru gerekçesi sayılması, her üç tektanrılı dinin ortak özelliği. Bu ortak özellik, tarihsel ve coğrafi olarak üç geleneğin de aşağı yukarı aynı ya da birbirine yakın topraklarda ve benzer maddi koşullarda benzer gereksinimlere yanıt olarak doğup gelişmeleriyle açıklanabilse bile, ilginç olan, *bugünkü* ifadelerinde de kadınlara ilişkin tutum ve anlayışı odak almaları. Nitekim Dördüncü Bölüm'ün konusu olan günümüzdeki Protestan ve İslamcı köktendinciliğe ilişkin çözümleme, her iki dinsel canlanışın da kadının konumu ve denetimi üzerinde yoğunlaştığını ve köktendinciliğin, kendisini, toplumsal cinsiyet ve kadının "doğru" toplumsal rolü aracılığıyla meşrulaştırdığını sergiliyor. Karşılaştırmalı yaklaşım, bu konuda da, partikularizme ve oryantalizme düşülerek dinsel canlanışı salt İslam'a özgü bir olgu olarak görme yanlılığına engel olu-

yor ve köktendinciliğin, İslam'ın "egzotik" alanıyla sınırlı ve anlaşılmaz bir şey olmadığını görülmesine yardım ediyor. Tersine, dinsel yeniden canlanma, moderniteye karşı dünyanın her yanında karşılaşılabilen bir meydan okumanın parçası. Ancak, Protestan ve İslamcı köktendincilik arasındaki benzerliklerin ve ortak noktaların belirtilmesi, iki olgu arasındaki canalcı bir farklılığın gözden kaçmasına da yol açmamalı. Nitekim, Dördüncü Bölüm'de ortaya koymaya çalıştığım gibi, devletin laik olduğu Amerika'da köktendinci bir harekete katılmak kadınlar açısından bir "seçim" sorunu olduğu halde; bir şeriat devleti olan İran'da, ya da devlet ile erkek müminin çıkarlarının özdeş olduğu ve bu çıkarların hem dinsel ideoloji, hem de fiziksel güçle korunduğu herhangi bir dinsel/toplumsal çerçevede içinde kadınlara tanınan, seçme özgürlüğü değil, dinin kutsal ayla-sıyla çevrelenmiş bir "kader".

Her türlü tarihsel ve toplumsal araştırma, araştırmacının içinde yaşadığı koşullardan, teorik referans çerçevesinden ve dünya görüşünden esinlenir ve etkilenir; dolayısıyla, bu anlamda ve ölçüde, her araştırma kişisel bir özellik taşır. Nitekim, beni kadınlar ile din arasındaki ilişkiyi araştırmaya yönelten nedenler, laik olmakla birlikte İslami kültürün egemen olduğu bir ülkede kadın olmanın yol açtığı varoluşsal sorunlardan ve kaygılardan kaynaklanmaktaydı. Bu sorunlar ve kaygılar, tezin öznel ve nesnel nedenlerle kapsamak durumunda kaldığı yıllar boyunca azalmak şöyle dursun, ne yazık ki daha da arttı. Aynı süreç boyunca, gerçeğin karmaşıklığının; basitleştirici ve indirgemeci bakışlarla bu karmaşıklığı kavramanın olanaksızlığının; ayrıca, toplumsal olaylarda insan öznelliğinin oynadığı rolün büyüklüğünün, giderek daha çok ayırdına vardım. Bu kavrayış, özellikle kadınların kendilerini ve çevrelerindeki dünyayı nasıl algıladıklarına ve anlamlandırdıklarına ilişkin duyarlılığımın derinleşmesine de yol açtı.

Ne var ki, kadının özgürleşmesi açısından en temel ölçütün *seçme hakkının varlığı ve genişletilmesi* olduğunu düşünen bir kadın olarak, aynı süreç boyunca, dinin ne denli güçlü bir meşrulaştırma aracı olduğunu, kadınları tek bir "kadınlık" kalıbı içine hapsederek bağımlılıklarını içselleştirmelerinde ne denli etkili olduğunu da giderek daha fazla kavradım. Bu bağlamda, özgürleşme ve kendini gerçekleştirme çabası içindeki bütün kadınların ve erkeklerin, bir ideoloji olarak tektanrılı dinlerin insan yaşamını sınırlandırma, in-

sanı kendisine yabancılaştırma ve verili düzeni koruma işlevleri üzerinde düşünme; bu dinlerin dayattıkları toplumsal cinsiyet kalıplarını ve eşitsiz cinsiyet ilişkilerini sorgulama; kısacası, din olgusuyla bir hesaplaşma gereksinmesiyle yüz yüze olduklarını düşünüyorum. Bu nedenle, "Sonuç" bölümünde, "Giriş"te değindiğim bazı kavramlara geri dönerek, din içinden direnmenin mümkün ve değerli olduğunu teslim etmekle birlikte, dinin değişmez tanımlar koyan sınırlandırıcı etkisinden kurtularak "kendi adımızı kendimiz koymamız" ve bilgi ağacının yasak meyvesine olduğu kadar, "ad koyma kudreti"ne de sahip çıkmamız gerektiğini savunuyorum.

Başta, çok geç bir aşamada tez danışmanlığımı kabul etme nezaketini gösteren Prof. Dr. Mehmet Ali Ağaoğulları olmak üzere, bu çalışmanın ortaya çıkabilmesinde teşekkür borçlu olduğum çok kişi var. Prof. Dr. Necla Arat, son üç yıl boyunca, bu tezin biteceğine olan inancını yitirmeyerek sabırlı desteğini esirgemedi ve yazdıklarımı okuyarak görüş ve eleştirilerinden yararlanmamı sağladı. Kendisine çok teşekkür ediyorum. Ailem ve arkadaşlarım da, bıkmadan bana destek oldular ve hep yüreklendirdiler; kızım Aşlıgül, üzerimdeki en etkili disiplin aracı olan "hâlâ mı bitmedi, anne!" cümlesini yılmadan tekrarladı ve bana sonsuz sayıda kahve pişirdi; sevgili kardeşim Dr. Ali Tanör, ve Andreas Kremer, birçok gece uykusuz kalmayı göze alarak tezin yazım ve düzeltim işleriyle uğraştılar. Hepsine içtenlikle teşekkür ederim. Ancak, en büyük borcumun, bana en değerli şey saydığım başını dik tutma ve boyun eğmeyip direnme ruhunu miras bırakan rahmetli anneannem Melek Gökmen'e ve onun kuşağının kadınlarına karşı olduğunu düşünüyorum. Osmanlı İmparatorluğu'nun şeri düzeni içinde yetişip Kurtuluş Savaşı'nın acıları ve altüst oluşları içinden geçerek, Cumhuriyet'in ilk cesur kadın kuşağını oluşturan ve peçelerini açıp yüzlerini gün ışığına çevirmeye, erkek egemenliğinin en belirgin simgesi olan çarşaflarını çıkarmaya ve yaşamlarını değiştirmeye cesaret eden ve bu arada kızlarının ve onların kızlarının kendilerine daha özgür bir gelecek çizmelerine destek veren o kadınlar kuşağı olmasaydı, bu tez yazılmazdı.

Giriş

Din, Kadınlar ve Direnme

Genel Çerçeve

Tarihsel ve toplumsal bir gerçeklik olarak ele aldığımız din olgusu ile kadının statüsü arasındaki ilişkiye baktığımızda, bu ilişkinin çoğu zaman açık seçik ve doğrusal, ama bazen de çelişkili ve gerilimli olduğunu görüyoruz. Din, içinde yer aldığı farklı toplumlarda, o toplumun özelliklerine uyum sağlayarak ve karşılığında o özelliklerin bazılarını değiştirerek, farklı biçimlerde ekleniyor. Dolayısıyla, hangi din sözkonusu olursa olsun hiçbir dinsel dogmanın başlangıçtaki saf halinde kalmadığını, daima toplumların maddi koşullarından kaynaklanan farklı özelliklerince değişime uğratıldığını söyleyebiliriz. Bu nedenle de, gene hangisi sözkonusu olursa olsun, belli bir dinsel toplulukta kadınların durumunu ve statüsünü incelerken yalnızca dinsel dogmanın özelliklerini değil, o toplumun ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel bütün koşullarını göz önünde tutmak gerekir.

Kadının statüsü ve eşitliğinin göstergelerine ilişkin çok geniş ve çeşitli bir literatür bulunmakla birlikte, genel olarak kabul gören bazı tanımlar da vardır. Örneğin, hangi toplumsal sistem ve hangi gelişme düzeyi sözkonusu olursa olsun, kadının hem kamusal hem de özel alandaki statüsü, (a) kadınların güç ve otoritesine ve (b) toplumun kadınlar için uygun ve kabul edilebilir bulduğu rollere bakarak tanımlanmaktadır. Kadınların erkekler karşısındaki eşitliği de, (a) erkeklerle karşılaştırmalı olarak kadınların etki, güç ve otorite uygulayabilme yetenekleri ve (b) her iki cins için uygun görülen (ve izin verilen) toplumsal eylem ve toplumsal rol parametreleri tarafından ölçülmektedir. Ayrıca, herhangi bir toplumda "kadınların durumu-

nun; toplumsal ilişkilerin ideoloji, ailenin rolü, toplumsal rol, ekonomik rol, eylem alanı ve yasak eylem alanı vb. tüm öğelerinin entegre olduğu tutarlı ve bütünsel bir yapı görünümünü verdiği" de kabul edilmektedir.¹ Amal Rassam'ın tanımı ise, aynı yaklaşımı biraz farklı bir biçimde ifade ederek, kadının statüsünün şu üç boyut göz önüne alınarak belirlenmesi gereğine işaret etmektedir: (a) İktidarın toplumsal örgütlenmesi, (b) kadın bedenini denetleyen ideolojik ve kurumsal araçların niteliği, (c) toplumdaki cinsel işbölümü ve roller.² Bu tanım, kadın bedenini denetlemenin en etkili ideolojik ve kurumsal araçlarından biri olan din ile kadının statüsü arasındaki ilişkiyi belirginleştirmesi açısından özellikle önemlidir.

Günümüzde kadınların karşı çıktıkları ve mücadele etmek zorunda kaldıkları birçok sorun, kadın ve erkek kimlikleri ve rolleri konusunda toplum ve kültür tarafından belirlenmiş önkabuller ve kalıpyargılarla, başka bir deyişle toplumsal cinsiyetle (*gender*)* ilişkilidir. Bu, toplumsal olarak verilmiş kadınlık ve erkeklik kalıpları ve imgeleri, varoluşumuz açısından canalcı bir önem taşır. Bu imgeler, dinlerin ve kültürlerin uzun yüzyıllar boyunca oluşturduğu geleneklerin hem ürünü, hem de parçasıdır. Kendilerini dindar saymayan insanlar bile, bu imgeleri benimserler, onlar aracılığıyla

* Toplumsal cinsiyet (*gender*); biyolojik cinsiyetten farklı olarak, toplumsal ve kültürel olarak belirlenen ve dolayısıyla içeriği toplumdan topluma olduğu kadar tarihsel olarak da değişebilen "cinsiyet konumu" ya da "cins kimliği"dir. Toplumsal cinsiyet yalnızca cinsiyet farklılığını belirlemekle kalmaz, aynı zamanda cinslerarasındaki eşitsiz güç ilişkilerini de belirtir. Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları (*Gender Studies*) ise, "kadınlık ve erkeklik kalıplarını ve bunların toplumun her alanındaki etkilerini araştırmaya yönelik karşılaştırmalı bir sosyal bilim metodolojisi" olarak tanımlanmakta ve son on yılda, başta tarihçilik alanında olmak üzere toplumsal bilimlerde yeni ufuklar açan bir yöntem olarak değerlendirilmektedir. (Bu konuda bkz. J. W. Scott, "Gender: a Useful Category of Historical Analysis" ("Toplumsal Cinsiyet: Yararlı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi"), *American Historical Review*, 91, 5, 1986; J. W. Scott, *Gender and The Politics of History (Toplumsal Cinsiyet ve Tarih Politikası)*, Columbia University Press, 1988; E. Gross, "What is Feminist Theory?" ("Feminist Teori Nedir?"), C. Pateman ve E. Gross, derl., *Feminist Challenges (Feminist Meydan Okumalar)*, Allen & Unwin, 1986; Abel, E. ve Abel, E. (derl.), *Women, Gender and Scholarship (Kadınlar, Toplumsal Cinsiyet ve Bilim Alanı)*, University of Chicago Press, 1983. Ayrıca Georges Duby'nin son yıllarda Türkiye'de de yayımlanan yapıtları, özellikle tarih alanında toplumsal cinsiyet kategorisinin uygulanışının getirdiği somut açılımlara yetkin örneklerdir.)

düşünürler ve gene onlar aracılığıyla kendilerini "kurarlar". Din, özellikle de tektanrılı dinler, bu kalıpları ve imgeleri oluşturmada ve onların insanlar tarafından benimsenerek içselleştirilmesini sağlamada belirleyici bir rol oynar; çünkü, bu kalıpların mutlak ve değişmez, başka bir deyişle "kutsal" olduğunu vazedir. İnsanlığı, kadın ve erkek olarak biyolojik, fiziksel ve manevi açıdan önceden belirlenmiş bir biçimde kesin olarak ikiye bölen dinsel anlayış, belirsizlikle dolu ve düzeni her an bozulabilecek bir dünyaya, Tanrı'nın ve onun yaratısı olduğu varsayılan Doğa'nın getirdiği "kesin düzen" in simgesel ifadesidir.

Dinsel dünya görüşleri, inananlar topluluğunun sınırlarını aşır, toplumun egemen kültürel akışına dahil olurlar ve dindar olmayanlar da içinde olmak üzere, insanların bilinçlerini ve gündelik yaşamlarını derinden etkilerler. Dünyevi ve ilahi alanlar arasında kültürel bir ayrım yapılırsa bile, bu iki alan birbiriyle ilişkilidir ve aralarında simgesel bir alışveriş sürüp gider. Dinsel kültürün yaydığı değerler ve imgeler, gerçeklik hakkında bize anlattığı öyküler ya da mitoslar, tanrısal alanın tasavvur edilmiş biçimi ve bunun çevresinde örülen tasarımlar, hep, o kültürde yaşayan kadınların rolleri, statüleri ve imgeleri ile yakından bağlantılıdır. Bu bağlamda, dinin, kadınları, aileyi ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini kapsayan ideoloji ve pratikleri bütünleştirici (homojenleştirici) bir etki yaptığını söyleyebiliriz. "Hıristiyanlık'ta ya da İslam'da kadın" olgusundan söz edebilmemiz de, işte bu bağlamda mümkün olmaktadır.

Bir kültürün gelenekleri, onun ifade biçimleri; anlam ve imge oluşturma ve düzenli bir dünya, bir kozmos yaratma süreçleridir. Üstelik, bu düzenli bir dünya yaratma "düşüncesi", toplumsal ve sınıfsal ilişkiler ile cinsiyet ilişkilerini kapsar. Bir kültürün "ethos"u ya da dünya görüşü, kadın imgelerini de içerir ve bunlar kültürün bütünü açısından kadınlara ilişkin düşünceleri biçimlendirmede büyük rol oynarlar. Sözkonusu imgeler ise çoğunlukla dinsel kaynaklıdır ve gene çoğunlukla kadınların kendileri tarafından değil, erkekler tarafından oluşturulmuşlardır. Bu bağlamda, kadınların kendi kendilerini tanımlamaları, kendi kimliklerini özerk bir biçimde oluşturmaları, kısacası *kendi adlarını kendilerinin koyması* sözkonusu değildir. İşte bu gerçek ile ataerkil sistemin yerleşmesi ve tektanrılı dinin doğup kurumlaşması arasında, bu tezde ortaya koymayı ümit ettiğimiz, sıkı bir bağ vardır.

Kadınlar, egemen kültürün oluşturduğu "kadın imgeleri"ni kendi içlerinde taşırlar ve değişim yolunda ilerlerken yalnızca dışsal baskı ve engellerle değil, kendi içlerinde taşıdıkları bu egemen kültür tanımlarıyla da mücadele etmek zorunda kalırlar. Üstelik bu egemen imgeler ve kalıplar, toplumsal değişimin daha elle tutulur, somut hedeflerine ulaşıldıktan çok sonra bile varlıklarını sürdürürler; çünkü bilincimizin en derin katmanlarında yer etmişler ve çoğu kez farkında olmadığımız ölçüde kimliğimizi biçimlendirmişlerdir. Bu kalıpların değişmesi ise, büyük ölçüde, yerlerine yenilerinin konmasıyla mümkündür. İşte bu noktada, kadınların karşısına çıkan en büyük engellerden biri, hem en güçlü imge yaratma kaynaklarından, hem de en güçlü meşrulaştırma (dolayısıyla da içselleştirme) araçlarından biri olan, dindir.

Kadınlar, kendi kimliklerini özgürce tanımlamak ve toplumda özerk bireyler haline gelmek istiyorlarsa "lanetli Havva" ya da "fitne yaratan kadın" imgelerinden kurtulmak zorundadırlar; bunu yapabilmek için de özellikle tektanrılı dinler ve onların kültürün her alanına sinmiş verili toplumsal cinsiyet kalıplarıyla hesaplaşmaları zorunludur. Bu nedenle, dinin doğasını ve işlevini anlamak, belki de en başta kadınlar açısından önemlidir.

Din: Etkili Bir Meşrulaştırma Aracı

Din, genel olarak, kutsal bir dünyayla ilgili inanç ve pratikler sistemi olarak tanımlanabilir. 20. yüzyılda din ve onunla birlikte laikliğe ilişkin sosyolojik analizler Emile Durkheim ile Max Weber'e çok şey borçludur. Weber, insanı "anlam peşinde koşan hayvan", Durkheim ise "topluluk inşa eden hayvan" olarak tanımladılar. Ama dinin anlam verme işlevini vurgulayan birinci yaklaşım ile dini toplulukla özdeşleştiren ikinci perspektif arasında kesin bir karşıtlık sözkonusu değildir.

Durkheim için din, insanın kendi dışında algıladığı ve onu hem kısıtlayan, hem de destekleyen bir güçtür. Bu "güç" aslında toplumun kendi gücüdür; dolayısıyla din de, toplumun kendi kendisi hakkındaki bilinci olmaktadır.³ Bu bağlamda, dinsel düşünceler, kolektif gerçeklikleri yansıtan kolektif düşüncelerdir ve dünyanın kutsal ve yersel (dünyevi) olarak ikiye bölünmesine dayanırlar. Dinsel

ritüeller ise, "topluluk"un birleşik niteliğini, topluluk ruhunu yansıtır.⁴ Bu noktada, Durkheimci yaklaşımın, toplumun/kolektifin kendi içindeki ayrışmaları ve farklılıkları, eşitsizlik ve baskı ilişkilerini dikkate almadığına işaret etmek gerekir.

Weberci yaklaşımda ise din, bir anlamlandırma sistemi olarak dünyayı açıklamaya yarayan bir araçtır; başka bir deyişle din, son tahlilde, insanlığın varoluşsal sorunlarıyla ilgili ve bu dünyaya yönelik bir olgudur. Weber'i izleyen Clifford Geertz de, dinin bir kültürel sistem olduğunu savunur; başka bir deyişle din, insanların kendi yaşamlarını düzenledikleri ve yorumladıkları bir açıklama sistemidir: "İnsanlar, dinsel simgelere, yalnızca dünyayı yorumlamak için değil, aynı zamanda yorumlanabilirlik sorunuyla başetmek için de başvururlar".⁵

Genel olarak simgelerin algılanması ve yorumlanması, toplumsal ve tarihsel olarak belirlenir; yani topluma ve zamana göre değişir. Oysa, yalnızca kutsal olanı değil, insan yaşamının tümünü kucaklayan din, gerçekliğin mutlak anlamını tanımladığını iddia etmekle kalmaz, aynı zamanda bu gerçeklikle uyum içinde olabilme için insanların (bu dünyada) nasıl yaşamaları gerektiğini de söyler. Böylece, "anlamlandırma" ile, ahlaki bir kesinlik olarak "düzen verme" arasında bir gerilim ortaya çıkar.

"İlahi ve ebedi hakikat"i vazedenden dinin, aslında toplumsal ve tarihsel olarak belirlenen gerçeklik yorumlarını, sabit ve değişmez teorik reçetelere ve pratiklere bağlaması kaçınılmazdır. Şerif Mardin, genel olarak dinin, "belirli bir toplumun mekanizmalarını devam ettirmeyi sağlayan, öğrenilmiş fikri kalıplardan biri olduğunu" ve toplumsal yapı unsurlarının değişmeden kalması işlevini gördüğünü belirtmektedir.⁶ Nicholas Abercrombie de, dinin, tarihsel olarak "en başarılı simgesel evren" olduğunu söyler. Bu simgesel evren, iyice soyut niteliğiyle son derece kapsamlı bir meşrulaştırma aracına dönüşür:

Din, etkili bir meşrulaştırma aracıdır, çünkü her türlü deneyimin anlamlı bir yere oturtulduğu düzenli ve total bir dünya yaratır. Ayrıca din, dünyanın, insan iradesinden bağımsız bir olguymuş gibi görünmesini sağlar; ama bu işlevi ne kadar iyi yerine getirirse, o kadar yabancılaştırıcı bir güç haline gelir. Çünkü din tarafından meşrulaştırılmış bir dünyanın özerklik ve baskıcılık niteliği arttıkça, insanın bu dünyayı yaratma ve sürdürmede kendi oynadığı rolü gözden kaçırmaması da artar. Böylece din, çok etkili bir şeyleştirme aracına dönüşür.⁷

Elbette, yabancılaştırma ve meşrulaştırma işlevi gören tek araç, din değildir. Nesnel ve kuşatıcı bir açıklama sunma iddiasındaki tüm meşrulaştırıcı ideolojiler de aynı niteliği taşır. İşte bu yüzden, "global" ve "total" teorilerden kuşku duyan Fransız filozofu Michel Foucault, yerel olana, yaşanmış deneyime, tarihsel olana bağlı kalmak ister. Ona göre tarih bir bilgi/iktidar morfolojisidir; Bilgi'nin içinde taşıdığı hakikat payından çok, iktidara ilişkin etkilerine önem verir. Söylemin pratiği nasıl biçimlendirdiğine, Bilgi'nin tarihte nasıl bir maddi güç haline geldiğine dikkat çeker.⁸ Bu anlamda bir bilgi/iktidar söylemi ve aynı zamanda da etkili bir simge yaratma kaynağı olan tektanrılı dinin, tarihte, kadınların baskı altına alınması ve eşitsizlikçi tanımlamaları benimsemelerinin sağlanması açısından oynadığı rol, gerçekten dikkate değerdir.

Düşünce ile Toplumsal Gerçeklik Arasındaki İlişki

Bu noktada, düşünce ile toplumsal gerçeklik arasındaki ilişkiye de değinmemiz gerekir. Ataerkil sistemin ortaya çıkıp yerleşmesi ile tektanrılı dinin doğuşu ve kurumlaşması arasındaki ilinti bağlamında ele aldığımız bu ilişki konusunda, geçmişi çok gerilere giden bir tartışma vardır. Bu tartışmanın bir yanında, evreni düşüncelerin yönettiğini ve toplumsal gerçekliği de ilk elde onların biçimlendirdiğini savunanlar yer alır. Bu görüşe göre, büyük dinsel sistemler ya da siyasal ideolojiler, insanları kendi tasarımları doğrultusunda biçimlendirirler. Tartışmanın diğer yanında ise, bir toplumun, o toplumun üyelerinin onun hakkında geliştirdiği düşüncelere indirgenemeyeceği görüşü vardır: Toplum gerçekliğe, öncelikle de maddi gerçekliğe ve bunu düzenleyen toplumsal ilişkilere değgin düşüncelere bağımlı olmaksızın, kendi başına vardır.

Düşünceler ile toplumsal gerçeklik arasındaki ilişki, karşılıklı, diyalektik bir ilişkidir. Her türlü düşüncenin içinde yer aldığı matris, gerçekliktir. Düşünceler ve ideolojiler, toplumsal gerçeklikten kaynaklanırlar; ancak, karşılığında, davranışın sınırlarını belirlerler ve deneyimin anlamını tanımlarlar. Ve hiyerarşinin egemen olduğu bir dünyada, iktidar söylemlerine dönüşerek maddi bir güç haline gelirler. Antropolog Maurice Godelier, düşünce ile eylemi ayrı

alanlara ayırmaya karşı çıkan Foucault ile aynı çizgide olmakla birlikte, bu konudaki teorik kavrayışı derinleştiren bir katkı getirmektedir.

Godelier'ye göre, her toplumsal ilişki, kendi içinde bir düşünsel, *ideel (sic.)* öge barındırır; ya da başka bir deyişle, bu ilişkinin bizim bilincimizde aldığı biçimden ibaret olmayıp onun içeriğinin bir parçası olan tasarımlar içerir. Bu tasarımlar, toplumsal ilişkiler daha biçimlenmeye başlar başlamaz onların ayrılmaz bir parçası olarak ortaya çıkarlar ve bu ilişkilerin oluşmasının koşullarından birini meydana getirirler. Burada düşünceler, toplumsal ilişkilerden önceki ya da sonraki ayrı bir *moment* değildirler. Ancak Godelier, "her yerde bir düşünsel öge" olduğunu söylerken, hiçbir şekilde toplumsal gerçeklik olan herşeyin düşünsel olduğunu kastetmediğini de belirtir.⁹

Godelier'nin, her türlü toplumsal ilişkinin zorunlu olarak daha başından, "yanıltıcı" ya da "meşrulaştırıcı" olmayan ve şekillenme anından itibaren bu ilişkinin bir parçası olan bir düşünsel öge içerdiği biçimindeki yaklaşımı, ideolojik bir biçim olarak din konusuna daha derin bir kavrayış getirmekte ve bu konudaki indirgemeci görüşlere yolu kapamaktadır.

Bu indirgemeci görüşlerden biri, Godelier'ye göre, dini, "kendi söylediklerinin tek kelimesine bile inanmayan rahiplerin cahil halkı kandırıp egemenliklerini sürdürmek için uydurduğu yalanlardan ibaret sayan, 18. yüzyıl Avrupa aydınlanmacılığının dar anlayışı"dır. "Tanım gereği," der Godelier, "bir mitos, yalnızca ona inananlar için 'mitos'tur, ve ona ilk inananlar en başta onu 'icat' edenlerdir".¹⁰ Aynı şekilde, dinsel ideolojinin esas işlevinin ezilen sınıflar için "toplumsal akyon" rolü oynayarak onların "devrimci potansiyellerini" azaltmak olduğunu öne süren görüşün de indirgemeci olduğunu belirtir. Gerçekten de, özellikle ekonomik ve toplumsal değişme dönemlerinde, dinin yaratıcı ve hatta devrimci bir rol oynamış olduğu anlar vardır.

Ayrıca, dini, bir toplumun üyelerini birbirine bağlayan bir "toplumsal çimento" olarak değerlendiren görüşler de tek yanlıdır. Birçok yazarın işaret ettiği gibi, dinin toplumsal bütünleştirme aracı olma işlevi her zaman kesin değildir. Toplumu bütünleştirici ve birarada tutucu bir güç gibi görünmesine karşılık, din bazen bir toplumun bölünmesine de yol açabilir. Dinin, kendisine bağlı olanları sıkıca birleştirmesi olgusu, aynı dini herkesin paylaşmadığı durumlar-

da, bölücülüğün de ötesinde yıkıcı bir rol oynayabileceğinin kanıtıdır. Özellikle farklı dinlerin var olduğu toplumlarda, dinsel çatışma, günümüz deneyiminin de ortaya koyduğu gibi, toplumsal birliği yıkıcı bir işleve sahiptir.

Sosyolog Bryan S. Turner'a göre, dinin toplumu bütünleştirici işlevini tek yanlı bir biçimde vurgulayan Durkheimci anlayış ile, dini kitlelerin afyonuna benzeten Marksist metaforun kaba yorumları arasında herhangi bir fark bulmak çoğu kez zordur: "Her iki tür teori de, açıkça egemen ideolojilere sahip toplumlar içinde nasıl olup da çatışma, muhalefet ve başkaldırının meydana gelebildiğini açıklama yetisinden yoksundur."¹¹

İşte burada, Godelier'nin sorduğu şu soru önem kazanmaktadır: Belli bir toplumda ve belli bir anda, o toplumun çoğunluğu tarafından doğru kabul edilen düşüncelerin, çeşitli azınlık grupları tarafından yanlış olarak değerlendirilmesi nasıl açıklanabilir? Başka bir deyişle, egemen ideolojinin cenderesi içindeyken ona başkaldırmak ve varolan düzene karşı "umut ilkesi"ni yükseltmek nasıl mümkün olmaktadır?

Godelier'ye göre bu umut, "düşüncenin sınırlarının ötesine geçebilen çelişmelerde ve insanların hem kendi aralarındaki hem de onları çevreleyen doğayla olan toplumsal ilişkilerinin niteliğinde ve işleyişinde" yatmaktadır. Örneğin "umut ilkesi"nin tasarımları olan ütopyalar, yalnızca düşünsel içeriklerinin farklı oluşuyla değil, aynı zamanda varolan toplumsal düzenle farklı bir ilişki içinde olmalarıyla belirlenirler. Bu ilişki, "söz konusu düzenin işleyişinin bağrında taşıdığı çelişmelerden ve gerilimlerden kaynaklanır".¹²

Burada gene Foucault'ya başvurarak, varolan baskı biçimlerini pekiştiren ve meşrulaştıran söylemler ile bunlara karşı çıkan söylemler arasında bir ayrım yapılabileceğini söyleyebiliriz. Çünkü bizzat baskının kendisi, kendi içinde çelişmeler yaratır ve bunlar da karşılığında, "ezilenlerin kendi yaşam koşullarına karşı yaratıcı bir tepki göstermelerinin" yolunu açar.¹³ Ayrıca, gene Foucault'nun önerdiği türden, iktidar ve baskı söylem/pratiklerinin her birini kendi özgüllükleri içinde ele alıp çözümlenmek, bu baskı biçimlerinin daha iyi anlaşılmasını sağladığı için bunlara karşı konulmasını da mümkün kılar. Böyle bir teorik çerçeve, kanımızca, her türlü egemen ideolojinin baskıcı ve kuşatıcı niteliği kadar ona karşı direnmenin varlığını da anlamamızı sağlamakta ve bu açıdan her söylem/

pratiği kendi özgüllüğü içinde değerlendirmeye yönelik karşılaştırmalı bir araştırma yönteminin önemini ortaya koymaktadır.

Toplumsal Denetim, Beden ve Din

Engels, Durkheim ve Weber'in görüşlerine dayanan ve Foucault'nun kavramsal çerçevesinden de yararlanan Bryan Turner, dinin "materyalist bir yorumu"nu yapmaktadır. Turner'a göre, dine ilişkin materyalist bir kavrayış, dinsel inanç ve pratiklerin önemsiz olduğunu savunmak şöyle dursun, tersine dini, fiziksel ve psikolojik gerçeklik deneyimi içine yerleştirir. Dolayısıyla bu anlayış, Hıristiyan geleneğinin fizikselliği ile İslamiyet ve Museviliğin ortak İbrahimi kökenleri ile uyum içindedir. Turner, "öncelikle bedeni ve iktidarın beden üzerindeki etkilerini incelemenin daha materyalist bir tutum" olacağını savunan Foucault'yu izleyerek, toplumların üretiminde ve bireylerin yeniden üretiminde (*reproduction*) dinin oynadığı rol üzerinde durmaktadır.¹⁴

Dinin geleneksel işlevlerinden birinin toplumsal denetimi ve toplumsal dayanışmayı sağlamak olduğu görüşünü de reddetmeyen Turner, Durkheim'in analizine gönderme yaparak dinin, bireyler arasında toplumsal bağlar yaratan (din: *religion* sözcüğü zaten Latince *religio*'dan türetilmiştir ve bir yükümlülük ya da bağ anlamına gelmektedir: "insanların din yoluyla Tanrı'ya ve birbirlerine bağlanmaları")¹⁵ ve kutsalla ilişkili olan bir inanç ve pratikler dizisi olduğuna dikkat çeker. Burada vurgu; dinin, topluluğun (cemaatin) iç dayanışmasını sağlayıcı ve pekiştirici işlevindedir. Turner bu anlayışa, toplumda bedenin ve bedensel denetimin rolünü de eklemekte ve Batı Hıristiyan toplumunda bedenin disiplin altına sokulmasının amacının, ekonomik ve politik iktidarı korumaya yönelik bir önlem almak olduğunu savunmaktadır.

Ona göre, dinin insan yaşamı açısından taşıdığı canalcı tarihsel ve toplumsal anlam ancak din, beden, aile ve mülkiyet arasındaki ilişkinin çok yönlü analiziyle kavranabilir.¹⁶ Bu yaklaşımın, dinsel davranışın, sonuç olarak insanlığın varoluşsal sorunlarının çözümüne yönelik ve dolayısıyla da *bu dünyayla ilgili* bir olgu olduğunu savunan Weberci anlayışla uyum içinde olduğu açıktır.

Turner'ın din sorunsalını, bedensel bir olgu olarak cinselliğin ör-

gütlenişi aracılığıyla zenginliğin (mülkiyetin) biriktirilmesine dayandırması, *patriarki** ve toplumsal cinsiyet kavramlarını da dikkate alan bir analiz yapılabilmesinin yolunu açar; çünkü, "bu dünyada, dinin toplumsal işlevi açısından canalıcı önemdeki iki olgu, aile aracılığıyla mülkiyetin denetlenmesi ve bedenlerin toplumsal uzam içinde yeniden üretimi ve örgütlenmesidir".¹⁷ Ataerkil ailede mülkiyetin korunumu açısından kadınların ve özellikle kadın bedeninin denetlenmesinin gereği ile tektanrılı dinin bu denetimde oynadığı rolü dikkate aldığımızda, Turner'ın teorik perspektifinin önemi ortaya çıkmaktadır.

Tarihsel olarak, Hıristiyanlık, Batı toplumlarında bedenin, özellikle de kadın bedeninin denetlenmesinin esas aracı olmuştur; dolayısıyla, kadınların kurtuluşu için verilen mücadelenin, önemli ölçüde, cinselliğin dinsel kavramlaştırılmalarına karşı olması hiç de şaşırtıcı değildir. Bryan Turner, Katolik Avrupa'da Kilise'nin, hâlâ kadınları ikincil konumda tutan yapıların başında geldiğine dikkat çekmektedir. Elbette kadınların bedenlerini ve doğurganlık yetilerini

* *Patriarki* (ataerkil sistem), bir cins olarak toplumda kadınların ezilmesi sonucunu doğuran kurumsal ve kültürel düzenleme ve uygulamaları belirtir ve genel olarak kullanıldığında erkek iktidarı anlamına gelir; ancak bu, ataerkil sistemin örgütlenmesinin ve uygulanmasının tarihsel ve kültürel olarak farklılık gösterdiği gerçeğini ortadan kaldırmaz. Aksi halde, tarih dışına düşmek ve bu kavramı "cinsiyetçilik" ile eşanlamlı kullanmak tehlikesiyle karşılaşılır. Ataerkil sistem dendiğinde, yalnızca kadın emeğinin değil, aynı zamanda kadın cinselliğinin, bedeninin ve doğurganlığının denetlendiği bir toplumsal sistem kastedilmektedir. Bu sistemde esas olarak korunan erkek çıkarları olmakla birlikte, sistem, erkeklerin iradelerinden bağımsız nesnel bir gerçeklik olarak varolmaktadır. Ataerkil aile biçimi de, baba/erkek otoritesine ve soyuna dayalı ve esas olarak mülkiyetin babadan meşru oğula geçmesini güvence altına alan aile biçimidir. (Bu konuda bkz. Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy (Ataerkilliğin Ortaya Çıkışı)*, Oxford University Press, 1986; ayrıca Serpil Üşür de konuya ilişkin tartışmaların kısa bir dökümünü vermektedir: *Din, Siyaset ve Kadın*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1991.) Lerner, haklı olarak, erkek egemenliğinin vurgulanmasının, kadınların daima kurban durumunda ya da her türlü etkiden, haktan ve kaynaklardan yoksun oldukları anlamına gelmediği uyarısında bulunmaktadır. Bu tezde, daha esnek bir ifadeye olanak tanıdıkları için, "*patriarki*" yerine "ataerkillik" ve "ataerkil sistem" terimlerini kullanmayı yeğledim. Türkçe'de *Patriarki* karşılığı olarak bazen *Patriyarka* terimi kullanılmaktadır. Ancak bu da *Patriarki* gibi Türkçeleştirilmemiş bir karşılık; dolayısıyla ben İngilizce aslına daha yakın olan *patriarki*'yi esas almayı doğru buldum.

denetlemeye yönelen tek dinsel gelenek, Katolisizm değildir; Protestanlık da bu açıdan yabana atılamayacak bir rol oynamıştır. Vahye dayanan tektanrılı bir din olarak İslamiyet'in, tarihsel ve teolojik olarak Yahudilik ve Hıristiyanlık ile sıkı bağları vardır ve İslam geleneğinde cinsellik, topluluk (cemaat) ve din arasındaki ilişkiyi belki de daha açık biçimde izlemek mümkündür. Tunuslu sosyolog Abdelwahap Bouhdiba'ya göre, cinselliğin işlevlerinden biri, bireyi topluluğa bağlama yetisidir. "Cinsel yaşam birleştiricidir ve İslam ümmeti... genetik yaşama dayanır. İnsanın total, toplumsal birliği, cinsel dinamizmin bir sonucudur. Buna karşılık ümmet de bireyin yönelimleri ve dürtüleri üzerine kendi gereksinimlerini, kendi eğitimlerini empoze eder."¹⁸ İslam'a göre, cinsel işlevin kendisi kutsal olanla bağlantılıdır; Tanrı'nın gücünün kendisini aşkâr ettiği işaretlerden (*aya*) biridir. Dolayısıyla, İslam'ın kutsal kitabı olan Kuran'ın, cinselliğin düzenlenişine özel bir önem vermiş olması doğaldır.

Kutsal kitapların "vahyi"nin ve vazedilişinin boşlukta değil de, özgül tarihsel/toplumsal bağlamlarda –bunların tümünün de erkek egemen bağlamlar olduğu unutulmamalıdır– cereyan ettiğini dikkate alacak olursak, cinselliğin düzenlenişinin genellikle kadınların bedenlerinin ve cinselliklerinin düzenlenmesi ve denetlenmesi anlamına gelmesine şaşmamak gerekir. Bu kutsal metinler, insansal/toplumsal kurgular olmaları ölçüsünde, belirli toplumsal cinsiyet rollerini ve dikotomilerini kurgulamanın, meşrulaştırmanın ve pekiştirmenin belki de en etkili ve kapsayıcı araçlarıdır.

Özellikle Batı'da laikleşme süreci sonucunda dinsel denetim pratiklerinin bir bölümü laik denetleyici pratikler içine entegre olmuşsa da dinsel kalıplar, motifler, imgeler ve uygulamalar kültürün genel akışı içine girerek aile ve cinsellik çevresinde dönen bir ahlaki söylem yaratırlar. Böylelikle, varolan iktidar ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini pekiştiren güçlü bir ideolojik silah oluştururlar. Bu, özellikle köktendinciliğin bütün biçimleri açısından geçerli bir olgudur. Çünkü, "köktendincilik, kutsal kitapları zamanın dışında ve dolayısıyla her zaman için geçerli metinler olarak sunar. Kutsal metinlerin ezeli ve ebedi nitelikte olduğunu öne sürerek tarihdışı bir dünya görüşünü yerleştirmeye yönelir".¹⁹

Tektanrılı Dinlerin Ortak Özelliği

Oysa tektanrılı dinin doğuşu, belli bir tarihsel ve toplumsal "moment"le ilişkilidir ve bu ilişki, tektanrılı dinin her üç versiyonuna da damgasını vurarak ortak özellikler göstermelerine neden olur. Aralarındaki farklılıkları ve her birinin özgüllüğünü göz ardı etmeksizin, bu birleştirici bağın, ataerkil sistemin doğuşu ve kurumlaşması ile olan etkileşim sonucunda kadın ve erkeği mutlak ve hiyerarşik bir biçimde ikiye bölen katı toplumsal cinsiyet rollerinin vazedilmesi, erkeğin üstünlüğüne dayanan ataerkil aile ilişkisinin kutsanması ve bu bağlamda kadın bedeni üzerindeki denetimin yasallaştırılıp meşrulaştırılması olduğunu söyleyebiliriz.

Tektanrılı dinler, kadınların "doğası"na, statüsüne ve rolüne ilişkin normlarını vazederken, içinde doğdukları ve karşılığında meşrulaştırıp pekiştirdikleri ataerkil sınıflı toplumlarda varolan değerleri temel almışlardır. Tarihsel gelişme içinde Eski Mezopotamya'da ortaya çıktığını gördüğümüz ataerkil sistem, egemen sistem olarak yerini sağlamlaştırdıkça, erkeklerin kadınları, özellikle de kadın bedenini denetleme ve onların üreme ve cinsellik "hizmetleri"nden yararlanma haklarını adım adım kurumlaştırdı.²⁰ Ataerkil sistem, bir kez kendini karmaşık hiyerarşik ilişkilerin işlevsel sistemi olarak meşrulaştırdıktan sonra toplumsal, ekonomik ve cinsel ilişkileri dönüştürdü ve bütün düşünce sistemlerine egemen olarak, özellikle cinsiyet kimlikleri ve rolleri konusunda bir dizi önkabulün yerleşmesine yol açtı.

Sözkonusu ataerkil önkabulleri ya da varsayımları şöyle özetleyebiliriz:

Kadınlar ve erkekler, yalnızca biyolojik olarak değil, ihtiyaçları, yetenekleri ve işlevleri bakımından da farklıdırlar. Ayrıca, kadınlar ile erkekler arasında, nasıl yaratıldıkları ve Tanrı'nın onlara verdiği toplumsal işlevler açısından da fark vardır.

Erkekler "doğal olarak" daha güçlü ve akılcıdırlar, dolayısıyla egemen olmak ve hükmetmek için yaratılmışlardır. Buradan, erkeklerin siyasal olanı, devleti temsil etmeye daha elverişli oldukları sonucuna varılır. Kadınlar ise, "doğal olarak" daha zayıf, akıl ve rasyonel yetenekler açısından daha aşağı, duygusal bakımdan dengesizdirler, bu da onları güvenilmez ve siyasal katılım açısından elve-

rişsiz kılar. Dolayısıyla, siyasal/kamusal alanın dışında kalmaları gerekir.

Erkekler, rasyonel zihinsel yetenekleriyle dünyayı yorumlarlar ve düzene sokarlar. Kadınlar, çocuk doğurma ve yetiştirme yetenekleri dolayısıyla günlük yaşamın ve türün yeniden üretilmesi işlevini üstlenirler. Her iki tür işlev de önemli kabul edilmekle birlikte, erkeklerin işlevinin daha üstün olduğu varsayılır. Başka bir deyişle, erkekler "aşkın" (*transcendent*) etkinliklerle, kadınlar da -alt sınıfların her iki cinsten mensupları gibi- "içkin" (*immanent*) etkinliklerle uğraşırlar. Aynı şeyi farklı bir biçimde ifade edecek olursak, erkekler ölümsüz kültür ürünleri yaratırken, kadınlar ölümlü bedenler yaratmakla daha "aşağı" bir iş yapmış olurlar!

Erkeklerin, kadınların cinselliğini ve üreme yetilerini denetleme hakları vardır; kadınların böyle bir hakkı sözkonusu değildir. Erkekler, insanlar ile Tanrı arasındaki dolayımı kuran öznelerdir; kadınlar, Tanrı'ya erkekler dolayımıyla ulaşırlar.

Bu kanıtlanmamış, kanıtlanması da mümkün olmayan varsayımlar, elbette ne doğanın ne de toplumun yasasıdır, ama çoğu kez böyle kabul edilip insanların yaptığı yasalara dahil edilmişler, tektanrılı dinlerin kutsal metinleri de bunları dogmalarına entegre ederek onlara üstelik tanrısal bir nitelik ve değişmezlik kazandırmışlardır.²¹

Yeni Bir Teorik Açılım, Yeni Bir Araştırma Yöntemi

Tarihin çeşitli dönemlerinde farklı düzlem ve biçimlerde ve farklı yoğunluklarda işlevsel olan bu ataerkil varsayımların işlerliğindeki ve geçerliğindeki değişmeler, pratikte, belli bir toplumda ve belli bir dönemde kadınların durumundaki ve statüsündeki değişmeleri de tanımlar. Dolayısıyla, toplumsal cinsiyet kavramlarındaki gelişmelerin, herhangi bir toplumda kadınların durumunu anlamaya çalışan bir araştırmacı tarafından incelenmesi zorunludur.

Günümüzde "kadın" konusu başka hiçbir dönemde olmadığı kadar düşünce ve inceleme odağı haline gelmiştir. Toplumsal değişimin her alanında, toplumsal cinsiyet kavramı bir analiz kategorisi olarak kullanılmaya, başka bir deyişle siyasal, ekonomik konular, gelişme ve kalkınma konuları vb. kadınların katılımı ve bunun toplumdaki sonuçları bağlamında değerlendirilmeye başlamıştır. Aka-

demik araştırma alanında, özellikle insan bilimleri ve sosyal bilimlerde, bir analiz kategorisi olarak toplumsal cinsiyet, yalnızca araştırmanın sonuçlarını etkilemekle kalmamış, sorulan soruların ve yöntemlerin de değişmesine yol açmıştır. Feminist teorinin, sınıf, ırk, etnik aidiyet, ulus gibi diğer kategorilerin kullanılmasını reddetmeksizin onlarla birlikte toplumsal cinsiyetin de incelemeye katılmasını öngören yöntemi, araştırma sonucunda ortaya çıkan tablonun daha eksiksiz ve gerçeğe daha yakın olmasını sağlayabilmektedir. Toplumsal cinsiyet kavramının bir başka yararı da, aslında farklı ırklara, sınıflara, uluslara vb. mensup olarak bölünmüş bir varoluş sürdüren kadınları, tek bir "kadın" kategorisi altında incelememesi; ayrıca toplumda yalnızca kadınların durumuna değil, erkeklerin durumuna ve her iki cinsin birbirleriyle karşılaştırma içinde görel durumlarına bakabilme olanağı vermesidir. Böyle karşılaştırmalı ve kapsayıcı bir yaklaşım ise, ister istemez, araştırma konusunun birçok yönden birden ve çeşitli bakış açılarından incelenmesine ihtiyaç göstermektedir. İşte, Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları'nın farklı disiplinlerin teorik sınırlarını aşarak çok bilimdallı bir yöntem benimsemesinin ardında böyle bir kaygı yatmaktadır.

Karşılaştırmalı bir çerçeveye ise, kültürler arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların ortaya çıkabilmesi açısından zorunludur. Aksi halde, bu çalışmanın seyri sırasında çoğu kez tanık olduğumuz gibi, partikülarizme saplanmak ve aslında yalnızca biçim ve yoğunluk açısından değişiklik gösteren farklılıkları mutlaklaştırmak kaçınılmaz olmaktadır. Kültürler arasında farklılıklar kadar benzerlikler de önemlidir ve bu gerçeğe gözlerini kapayan kültürel relativist anlayış, ortak evrensel değerlere ve kültürler arasında diyaloga ulaşma olanağının yolunu tıkamaktadır. Oysa, kendi düşünce kategorilerimizin bilincine, tam da kültürlerarası diyalogla varabiliriz.²²

Kadınlar: Kurban mı, Tarihsel Özne mi?

Genel olarak dinin, özel olarak da köktendinciliğin, toplumsal cinsiyet rolleri ve ilişkilerini muflak birer "hakikat", dolayısıyla değişmez olgular olarak sunduklarına daha önce değinmiştik. Ancak unutmamak gerekir ki, yasa, "arzu edilen ideal" sosyal davranışı tanımlar; bu ise her zaman varolan durumla uyum içinde değildir. Ni-

tekim, kadınlar, dinsel dogma ve pratiğin katı ve kendilerini kısıtlayıcı sınırları içinde bile ifade olanakları aramışlar ve bulmuşlardır. Hatta, kendi sorunlarına siyasal çözümler getiren bir bilince ulaşmadan önce kadınların özgürleşme mücadelesinin esas alanının, Batı toplumunda, din alanı olduğunu söyleyebiliriz. Kadınlar, herşeyden önce kendilerine "aşağı" damgasını vuran ataerkil varsayımlara karşı çıkmak ve eksiksiz insan varlıkları olduklarını kanıtlamak zorundaydılar ve bu zorunluluk onları, ataerkil tanımların en güçlü taşıyıcısı olan dinsel anlayışlarla mücadeleye yöneltiyordu.²³ Kadınların bu karşı çıkış ve yeniden tanımlama çabalarının tarihte pek az yer almış olması ise, onların kabahati değildi! Çünkü egemen tarihsel söylemin kadınları büyük ölçüde dışarıda bıraktığı, "görünmez" kıldığı, bugün artık tarihçiliğin kabul ettiği bir gerçektir. Yeniden Foucault'nun kavramsal çerçevesine başvurarak, kadınların bu dışlanışlık/görünmezlik durumlarının aslında bir iktidar sorunu olduğunu öne sürebiliriz:

Kadınlar, ikincil (aşağı) statüleri nedeniyle tarihsel özne olma konumundan dışlanırlar; buna karşılık onları görünmez kılan tarihsel söylem, kadınların bu ikincillik konumunu ve başkalarının eylemlerinin sonuçlarına katlanmak zorunda olan edilgin yaratıklar oldukları imgesini sürdürmeye hizmet eder.²⁴

Kadınları yalnızca "kurban", tarihin nesnesi olarak gören anlayış, onların tarihin yapımına etkin olarak katılan öznel olduklarını göz ardı eder. Kadınları "tarihe yazmak", tarihteki katkılarını "görünür" kılmak ise, yukarıda değindiğimiz türden yeni analiz kategorilerinin kullanılmasına ve belirli disiplinlerin sınırlarını aşan geniş ve sorgulayıcı bir bakış açısına ihtiyaç gösterir.

"Gerçek" ile "İdeal" Arasındaki Uyumsuzluk: Direnmenin Çıkış Noktası

Weber'i izleyerek dinin, bugüne yönelik bir anlamlandırma sistemi olduğunu kabul ettiğimizde, "anlam"ı araştırabilmek için toplumsal örgütlenmenin yanı sıra bireysel özneyi ve bunların arasındaki ilişkiyi ele almamız gerekir; çünkü, her iki kategori de toplumsal cinsiyetin nasıl işlediğini ve değişikliklerin nasıl meydana geldiğini kavramak açısından vazgeçilmezdir. Başka bir deyişle, hem toplumsal

iktidarı, hem direnen bireyi dikkate almak; aynı zamanda da, Foucault'nun dikkat çektiği gibi, toplumsal iktidarın yekpare, tutarlı ve mutlak biçimde merkezleşmiş değil, eşitsiz ilişkiler ağının tümüne yayılmış bir güç olduğunu²⁵ hatırlamak gerekir.

Her tarihsel ve toplumsal durumda iktidar ilişkilerinin aldığı özgül biçimi araştırmaya yönelmek; farklı insan gruplarının (bizim örneğimizde kadınların) farklılıklarını, farklı yaşamış deneyimlerini dikkate alan, bir yandan ezilmişlik konumlarını araştırırken diğer yandan da direnme ve karşı-kültür yaratma durumlarını ya da potansiyellerini hesaba katabilen bir teoriye ihtiyaç gösterir. Direnme biçimleri yaratma konusunda, kadınların daha elverişli bir konumda olduklarını savunmak da olasıdır; çünkü kadınlar, ezilen bir grup oldukları ölçüde, toplumun merkezinde değil, çevresinde, marjında yer alırlar ve dolayısıyla iktidar odağına uzaktırlar.

Mary Douglas, içinde yaşadıkları toplumun iktidar ve otorite odağına uzak olanların o topluma eklemelerinin daha zayıf olduğuna dikkat çeker. Onları, varolan düzeni eleştirebilmeye ve alternatif, ütopyacı ifade biçimleri aramaya sevk eden, işte bu güçlü eklemeler yokluğudur. Toplumsal yapının yerleşik otoriteden uzak bu kesimi, yeni düşüncelerin uç verdiği alandır. Kadınlar, Douglas'ın deyişiyle "ezilen konumdaki bütün insanlar"la birlikte o sınırdaki, düzenin sorgulanmasının ve "umut ilkesi"nin yükseltilmesinin mümkün olduğu bölgede yer alırlar. "Bütün sınırlar tehlikelidir... herhangi bir düşünce sisteminin en zayıf olduğu yer, sınırlardır," der Douglas.²⁶

Bu durum, tarihte ve günümüzde erkek-egemen toplumun ve kültürün sınırında, bir anlamda onun hem içinde hem de dışında yaşayan kadınların, nasıl olup da kendilerini baskı altında tutan geleneksel bilincin dışına çıkıp etkin mücadelelere ve kendilerini tanımlama çabasına girişebilmiş olduklarını açıklar. Ünlü feminist tarihçi Joan Kelly (direnme olanağını, sistemin, "düşüncenin sınırlarını aşabilen çelişmelerinde" bulan Godelier ile aynı anlayış içinde), bir direnme ve karşı koyma bilincinin, kendi antitezinden; başka bir deyişle egemen kültürün kenarında duranların yaşadığı, "gerçek olan ile ideal olan arasındaki uyumsuzluk" durumundan kaynaklandığını belirtir.

Tıpkı, Hegel'in ünlü metaforundaki köle gibi, kadınlar da "mut-suz bir bilinçlilik" durumu yaşamakta, onları aynı anda hem kendi-

lerini ezen kültürün bir parçası, hem de onun yabancıyı kıran bir yabancılaşma içinde bulunmaktadır. Onların bu "sınır"daki ikircikli ve huzursuz konumu, ezilmişliğin bilincine varma, onu adlandırma (karşı-teori ve kültür yaratma) ve ona karşı direnme olanağını da beraberinde getirir. Bu olanağın gerçeğe dönüşebilmesi ise, öncelikle, baskı ve iktidar mekanizmalarına ilişkin bilgi birikimine bağlıdır. Öyleyse biz de, Foucault'yu izleyerek, konumuz olan dinsel baskı biçiminin analizinin, direnmenin yolunu açmaya yardımcı olacağını umabiliriz.

